Av Ann Norderhaug, Bioforsk Midt-Norge, Kvithamar, 7500 Stjørdal

Utmarksbeite – en driftsform med lang tradisjon

Norsk landbruk har i årtusener vært utmarksbasert. Arealet som kan brukes som dyrket mark er sterkt begrenset og har de siste hundre årene utgjort ca. 3 % av landarealet (Moen 1998a). Åkerarealet var ikke særlig stort tidligere heller, men utmarksarealene som ble brukt til beite og fôrsanking var desto større. Åkrene ble først og fremst brukt til matproduksjon og måtte gjødsles godt for å kunne brukes år etter år. Før det fantes kunstgjødsel, var det derfor viktig å ha mange dyr for å få tilstrekkelig mye gjødsel til åkeren. Det gikk en strøm av næringsstoffer fra utmarka til innmarka i form av høy og annet fôr og det krevdes et mangedobbelt større areal av beite- og slåttemark (Norderhaug 1988, Emanuelsson & Johansson 1987).

Utmarkas store betydning belyses av utsagnet til presten i Trysil prestegjeld i 1784. Han beregnet åkerarealet til 1/4000 av sitt sogn, men konstaterte at slåttemarkarealet var umulig å beregne selv for hundre landmålere (Visted & Stigum 1951). ”Arbeidet som fulgte med heislåtten var enorm – det er vanskelig for de som ikke selv har deltatt i dette å forestille seg alt strevet det var å samle nok fôr til buskapen i eldre tider…” (Nes 1998 s. 22). Og beitearealet var enda større. Presten Wille i Seljord fortalte i 1786 at han hadde ca. 40 daa åker og 220 daa slåttemark i tillegg til store beitearealer i fjellet. De fleste gårdsbrukene i sognet hans hadde mindre åkerareal enn han, men utmarksarealene som de utnyttet til beite og fôrsanking var vanligvis hundre ganger større enn åkerarealet. Utmarka var uten tvil grunnlaget for norsk jordbruk og ”det bør ein vera klar over og halde fast ved, om ein vil forstå norsk landbrukshistorie og økonomisk historie i det heile” skrev Reinton (1963).

Stølsbruk og annen utmarksbruk

Samspillet mellom klima, geologi, topografi og jordsmonn har gitt Norge en meget variert natur med en variasjon over korte avstander som er sjelden (Moen 1998b). Denne variasjonen har ført til ulik utmarksbruk og utvikling av kulturlandskapet i ulike deler av landet. Langs kysten førte alt for flere tusen år siden ”året rundt beite” og brenning til utvikling av lynghei. Stølsbruk er en annen utmarksbruk som har spilt en viktig rolle for norsk landbruk i meget lang tid (Norderhaug et al. 1999). Stølsdrift har vært vanlig i hele landet både i flatbygdene, fjord-, fjell- og dalbygdene, men driftsformene har variert og driftsmønsteret kunne være meget komplekst. Stølsbruket ekspanderte med befolkningstilveksten fra 1600-tallet og nådde en topp i midten av 1800-tallet. Da var det minst 53000 setrer i bruk (Reinton 1955), men det totale antallet kan ha vært langt større, kanskje 70000-100000 (Daugstad & Sæter 2001, Alm 1986).

Både kyr, sauer, geiter, griser og hester kunne være med på stølen. Vanligvis var det en ung jente som var budeie. Det gikk med mye ved til fyring når ost og prim skulle lages og vedhogsten kunne gå hardt ut over skogen (Ve 1941). De ferdige melkeproduktene ble vanligvis kløvjet med hest til gårds. Gjeting var nødvendig for å beskytte husdyrene mot rovdyr, men også for at man skulle kunne utnytte beiteressursene på en mest mulig hensiktmessig måte og for å forhindre beite på arealer som skulle slås. Vanligvis var det barn som gjette dyrene.

Utmarksslått, myrslått og ofte også siv(starr)slått var vanlig både i tilknytning til stølene og i utmarka generelt. Utmarksslåtten startet vanligvis etter at slåtten i bygda var unnagjort og kunne pågå i flere uker. Høyet ble satt i stakk eller lagret i utløer eller på stølene og hentet med slede på vinterføre. Særlig i fjellbygdene gikk mye av tiden om vinteren med til dette arbeidet.

Også annet fôr ble sanket i utmarka. I gammel tid var det vanlig å gi dyr lauv til fôr og lauvingsarbeidet var omfattende. På en stor gård i Gausdal ble det for eksempel i 1870 tatt 17000 lauvkjerver. Vanligvis samlet man 100 kjerver per ku og noe mindre til de andre dyrene (Visted & Stigum 1951, Reinton 1963, Norderhaug et al. 1999). "Måssåsanking" dvs. sanking av lav (hvitkrull og annen reinlav, *Cladonia* spp.) var også vanlig på indre Østlandet og i grenseområdene mot Sør-Trøndelag. Der ble det faktisk sanket like mye lav som høy til vinterfôr (Moen 1998a). Også lauv og lav ble lagret i stakk og "lass" og hentet med slede vinterstid.

Stølsdrift og utmarksbeite preget ikke bare fjellet, men også skogen over hele landet. Skogsbeite med husdyr har sannsynligvis vært vanlig helt siden jordbruket ble introdusert i steinalderen og skogen hadde størst betydning som beiteressurs, i hvert fall fram til bergverksdriften utviklet seg i løpet av 1500-1600-tallet og tømmerproduksjonen fikk større betydning (Emanuelsson & Johansson 1987). Når det moderne skogbruket vokste fram på 1800-tallet ble skogsbeitet kritisert fordi det skadet foryngelsen (Borgedal 1967).

Mange av beiteskogene var opprinnelig allmenninger og selv etter utskiftinger ble beitet gjerne værende i sameie (Reinton 1961, 1963). Beitet kunne imidlertid være regulert med bestemmelser om hvor mange dyr hvert gårdsbruk fikk ha. Husdyrene ble ofte sluppet på beite i skogen tidlig om våren og siden flyttet opp til fjells, men i skogsbygdene ble de gående i skogen hele sommeren. Også her ble de vanligvis gjett og satt i kvier (inngjerdinger) eller fjøs om natten (Reinton 1955).

I eldre tid foregikk det særlig rundt stølene også mye annen utmarksvirksomhet som jernvinna, kullbrenning, tjærebrenning, neverflekking, innsamling av vidjer, grantæger, hogst av gjerdefang, staur og emnevirke, briskebærplukking (til enebærolje), brenning av pottaske, produksjon av flis til taktekking, kalkbrenning (i Etnedalsfjellene), produksjon av basttau av lind og ikke minst jakt og fiske (Reinton 1957, Høeg 1976).

Forandringer i utmarksbruken

På slutten av 1800-tallet fikk vi en "jordbruksrevolusjon" med nye jordbruksredskap, dreneringsmetoder, engfrøblandinger, moderne vekselbruk, oppheving av den gamle teigdelingen gjennom utskifting og ikke minst tilgang til kunstgjødsel. Sammen med utvandringen til Amerika førte dette etter hvert til nedgang i den omfattende bruken av utmarka og store landskapsforandringer. Likevel ble mange av de tradisjonelle driftsformene opprettholdt helt fram til 1950-tallet, men siden har de gått sterkt tilbake eller helt opphørt. I dag er det færre enn 2000 støler igjen og utmarksslåtten har opphørt. Utmarksbeitet er delvis opprettholdt, men statistiske beregninger viser at også det har gått tilbake. I 1974 var bare 33% av det utmarksbeiteareal som var i bruk i 1939, framdeles i bruk (Moen 1998a). Beiteutnyttelsen er også forandret og den allsidige beitebruken er i stor grad erstattet av ekstensivt sauebeite. Antall sau var nede på et lavmål i begynnelsen av 1900-tallet, men har

siden økt betraktelig igjen. Alle sauer går imidlertid ikke på utmarksbeite. Sauene i utmarka bruker skogen tidlig i sesongen, men trekker siden gjerne opp på snaufjellet. Beitetrykket ovenfor skoggrensen har derfor økt noen steder, mens det har minket i skogen. Ca. 40% av arealet som beites av sau i Norge er skog (A. Bryn pers. medd., Bruteig et al. 2003).

Kulturlandskapet

Den mangtusenårige og utstrakte utrmarksbruken har formet vårt landskap og satt mange spor etter seg. Selv om utmarksbruken stedvis og tidvis kunne være for hard, har den generelt beriket vårt landskap og skapt verdier som vi fortsatt nyter godt av:

Biologisk mangfold
Biologisk mangfold er den variasjon som finnes i naturen i form av ulike landskapstyper, ulike vegetasjonstyper, ulike arter av planter, dyr og andre organismer og den variasjon i gener som de i sin tur representerer. Biologisk mangfold er forutsetningen for evolusjon og for framtidig utvikling i verden. Kulturlandskapet spiller en meget viktig rolle for det biologiske mangfoldet. Beite, slått og annen utmarksbruk skapte nye vegetasjonstyper og formet et variert og innholdsrikt landskap med plass for mange arter. Dette mangfoldet trues imidlertid i dag av utbygging og arealbruksendring, men kanskje aller mest av opphør av bruk med påfølgende gjengroing. De kulturbetingete vegetasjonstypene som er skapt gjennom tradisjonell drift er ofte artsrike, og beitet vegetasjon har gjerne et høyere artsmangfold enn tilsvarende ubeitet vegetasjon. Mange av de gamle kulturbetingete vegetasjonstypene er nå truet og stadig flere av artene som lever der trues også. Ca. 30% av de så kalte rødlisteartene (de truete artene) i Norge er ”kulturlandskapsarter”. De kulturbetingete vegetasjonstyper som vi fortsatt har igjen i Norge, finnes først og fremst i utmarka.

Flere internasjonale avtaler pålegger oss et ansvar for å ta vare på vårt biologiske mangfold. De viktigste er Bernkonvensjonen om truete og trekkende arter (1982) og Biodiversitets- eller Riokonvensjonen (1992). Bernkonvensjonen har tidligere hatt fokus på ”ville arter” og kalles ofte for Wildlife-konvensjonen. Den orienterer seg imidlertid nå stadig mer mot truete arter i kulturlandskapet. Målet med Rio-konvensjonen er bevaring av det biologiske mangfoldet, bærekraftig bruk av biologiske ressurser, samt rimelig og rettferdig fordeling ved utnyttelse av det biologiske mangfoldet. Den slår fast at alle land må ivareta sitt biologiske mangfold og er mer omfattende enn andre ”vanlige” naturvernkonvensjoner, bl.a. innebærer den et sektorsansvar. Riokonvensjonen er den konvensjon som så langt har hatt størst betydning for forvaltningen av det biologiske mangfoldet i kulturlandskapet. Også Landskapskonvensjonen (2000) og det politiske 2010-målet om å stoppe tap av biologisk mangfold før 2010, pålegger oss et ansvar for mangfoldet i kulturlandskapet og gir landbruket en meget viktig sektorrolle.

Andre økosystemtjenester
Utmarksbruk og annen landbruksdrift kan skape og opprettholde så kalte økosystemtjenester dvs. ”naturprosesser” som er viktige for oss og vårt miljø. Pollinering og luftrensing basert på insekters og mikroorganismers aktivitet, er eksempel på slike økosystemtjenester. Biologisk mangfold spiller en avgjørende rolle for opprettholdelse av økosystemtjenester. De tradisjonelle driftsformene ga mange økosystemtjenester som en slags ”sekundærprodukter” av den primære produksjonen av mat, fôr og fiber, men det intensiverte landbruket som i dag dominerer Europa virker ofte ødeleggende på økosystemtjenestene.
Kulturminner

Utmarksbruken har skapt mange typer kulturminner. Gjenværende stølshus og andre bygninger som utløer er eksempel på kulturminner som er lette å se. De gamle rydningsrøysene i fjellbjørkeskogen som forteller oss om tidligere utslåtter, stakkstenger på myrene som ble brukt ved lagring av myrhøy og grensesteiner som forteller om eiendomsforhold, kan være vanskeligere å få øye på, særlig i et gjengroende landskap. En spesiell type kulturminner, så kalte kulturspor på trær dvs. merker etter emneuttak, neverflekking, grense- og ferdselsmarkering, er heller ikke så lette å se, men er fortsatt vanlige i gammel skog og forteller mye om tidligere tiders utmarksbruk (Bele & Norderhaug 2004). Utmarksbruken har også satt usynlige spor etter seg i form av immaterielle kulturminner som stedsnavn, tradisjoner, sagn og kunnskap om gamle driftsformer som ofte har gått i arv i generasjoner.

Bilde 1. Gamle utløer kan fortelle om tidligere utmarksbruk. Foto: Bolette Bele Bioforsk©

Opplevelsesmuligheter
Utmarkas kulturlandskap med sine mange kulturminner og sitt biologiske mangfold av planter og dyr, byr på mange muligheter for opplevelser til glede for både lokalbefolkning, turgåere og turister. Lysåpne og varierte støls- og beitelandskaper har ofte også estetiske kvaliteter som verdisettes høyt. Forekomsten av kulturminner, av spesielle arter og vegetasjonstyper samt sammenhengen mellom kulturminnene og omgivelsene som århundrers drift har skapt, gjør det i tillegg mulig for oss å lese vår historie i landskapet. En slik historisk forankring kan bety mye for bygders og enkeltmenneskers identitet.

Utmarkas kulturlandskap representerer også sosiale verdier bl.a. i undervisningssammenheng og ved å tilby oss et miljø med kvaliteter som kan ha stor betydning for vår helse.

Økonomiske verdier
Det biologiske mangfoldet, økosystemtjenestene, kulturminnene og opplevelsesmulighetene i utmarkas kulturlandskap har selvfølgelig en verdi i seg som det ikke kan settes en pris på. De representerer imidlertid på mange forskjellige måter også en reell økonomisk verdi. De kan utnyttes for turisme og på den måten utgjøre et viktig økonomisk potensial for lokalsamfunnet, men også regionalt og nasjonalt. Turistnæringen vokser globalt meget raskt og opplevelsesturisme er i dag veldig populært! Mange utenlandske turister som sier at de ønsker ”villmarksopplevelser” søker også denne typen landskap, men skjønner ikke at det ikke er ”villmark”, men et kulturlandskap formet av lang tids bruk.

Utmarkas kulturlandskap kan også representere reell økonomisk verdi ved utnytting for merkevarebygging. Ved bruk av artsrike beitemarker kan kanskje ”høykvalitetsvarer” produseres, som for eksempel kjøtt med spesiell smak og sunnere fettsyreinnhold. Utmarksbeite er på mange måter en fornuftig naturressursbruk som gir ”naturlig økologiske” produkter og i en verden med både sult og vannmangel kan velutviklet beitevegetasjon i utmarka bli en stadig viktigere ressurs. En ressurs som det kan være både vanskelig og tidskrevende å gjenskape hvis beitemarkene får lov å gro igjen.

Sett pris på beitebruket!

Beitebruk aleine kan selvfølgelig ikke opprettholde de mange kvalitetene i utmarkas kulturlandskap, men fortsatt beitebruk er en grunnleggende forutsetning for at vi skal kunne ivareta dem. Kulturminner krever for eksempel ulike former for vedlikehold hvis de skal ivaretas. Beite som forhindrer at kulturminnene forsvinner i kratt og kanskje sprenges i stykker av trerøtter, vil imidlertid underlette vedlikeholdsarbeidet og sørge for at kulturminnene fortsatt kan sees. I tillegg vil beite kunne opprettholde kulturmiljøer rundt kulturminnene slik at man fortsatt kan oppfatte deres tidligere funksjon og sammenheng med omgivelsene. Ved å holde landskapet åpent kan beite også bidra til at immaterielle kulturminner som stedsnavn og sagn fortsatt tydelig kan knyttes til bestemte plasser og derved beholde sin betydning.

Bilde 2. Geita tar seg fram i ulendt terreng og spiser gjerne lauv. På den måten bidrar de sterkt til å holde landskapet åpent. Foto Ingunn Nævdal ©.

Som nevnt ovenfor spiller utmarka i dag kanskje den viktigste rollen for det biologiske mangfoldet knyttet til kulturlandskap. Ved å motvirke gjengroingen av utmarka kan beite opprettholde kulturpåvirkete, lyskrevende vegetasjonstyper og arter som i dag er truet. Naturlig åpen engvegetasjon er sjelden nedenfor skoggrensen og engene dvs. de gamle beite- og slåttemarkene gror igjen hvis de ikke lenger brukes. Den lysåpne beiteskogen blir også tettere og mer lukket hvis beitingen opphører. Til og med ovenfor tregrensen kan vi i dag se effekter av opphørt beitebruk. De alpine engene gror igjen, ikke med trær, men med einer, vier og dvergbjørk (Sickel et al. 2003). Stiene forsvinner i kratt og det blir vanskeligere å ta seg fram både ovenfor og nedenfor skoggrensen. I seinere år har det blitt diskutert en del om det har vært overbeiting i fjellet, og i noen områder har sannsynligvis sauebeitet vært for hardt. Dette gjelder særlig næringsfattige områder, spesielt om de ikke tidligere har vært utnyttet til beite i større grad (Mysterud & Austrheim 2005). I de fleste utmarksområder er imidlertid beitetrykket for lavt og gjengroing er en stor trussel mot vårt biologiske mangfold. Beite har påvirket vegetasjonen i både fjell og lavland i Norge gjennom årtusener og dagens vegetasjon i store deler av landet er derfor tilpasset beite. Bevaring av biologisk mangfold forutsetter med andre ord at beitet opprettholdes. Moderat sauebeite er imidlertid ikke alltid nok for å erstatte den tidligere så mangfoldige utmarksbruken og holde skogen tilbake på sikt. Sambeite kan være en løsning, men vedhogst m.v. må kanskje også til. Områder med særlig verdifull vegetasjon kan i tillegg kreve spesiell skjøtsel som slått for at artsmangfoldet skal opprettholdes (Bruteig et al. 2003).

Utmarksbeite spiller uten tvil en avgjørende rolle for opprettholdelse av vårt kulturbetingete biologiske mangfold. Også for opplevelsesmuligheter knyttet til kulturminner, biomangfold og andre kvaliteter i utmarkas kulturlandskap har det stor betydning. De fleste vil nok føle at hytteopplevelsen blir forringet hvis skogen rundt hytta blir for tett og utsikten borte. For

høyfjellshoteller kan det få økonomiske konsekvenser at utsikten forsvinner, når beitet opphører og skogen klatrer oppover, godt hjulpet av dagens klimaforandringer. For mange vil det også føles som et tap hvis de gamle stølslandskapene ikke lenger holdes levende av beitedyr. Opphør av beite i områder med lang beitetradisjon vil forandre landskapet på en måte som gjør det vanskeligere å lese vår historie direkte i landskapet. Vi vil få et mer ensrettet landskap som for mange vil være mindre interessant som rekreasjonssted og for friluftsliv. Det er ikke så lett å beregne hva slike forandringer i opplevelseskvaliteter kan bety i kroner og øre. Det er imidlertid sikkert at opphør av beite i utmark vil føre til landskapsforandringer og tap av verdier som mange setter pris på og som vi delvis også ved lover og internasjonale konvensjoner er forpliktet til å ivareta. Det er derfor likevel all grunn til "å sette pris på" utmarksbeitet!

Referanser

Alm, T. 1986. Bruken av utmarksressurser i jordbruket i 1860-årene. Et eksempel fra Harstad og Kvæfjord i Sør-Troms. – Polarflokken 10: 151-156

Bele, B. & Norderhaug, A. 2004. Er gammelskogen også en kulturarv. - Blyttia 62: 227-231

Borgedal, P. 1967. Norges jordbruk i nyere tid Bind II. – Bøndenes Forlag, Oslo.

Bruteig, I.E., Austrheim, G. & Norderhaug, A. 2003. Beiting, biologisk mangfold og rovviltforvaltning. Utgreiingar i samband med ny rovviltforvaltning. – NINA Fagrapport 71: 1-65

Daugstad, K. & Sæter, S. 2001. Seterliv. – Samlaget, Oslo.

Emanuelsson, U. & Johansson, C.E. 1987. Biotopvern i Norden: Biotoper i det nordiske kulturlandskapet. - Nordisk ministerråd. Tema Nord 1987:63

Høeg, O. A. 1976. Planter og tradisjon. Floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925-1973. – Universitetsforlaget, Olso.

Moen, A. 1998a. Endringer i vårt varierte kulturlandskap. – I Framstad, E. & Lid, I.B. (red.) Jordbrukets kulturlandskap: forvaltning av miljøverdier. – Universitetsforlaget, Oslo.

Moen, A. 1998b. Nasjonalatlas for Norge: Vegetasjon. - Stanes kartverk, Hønefoss.

Mysterud, A. & Austrheim, G. 2005. Økologiske effekter av sauebeiting i høyfjellet. Korttidseffekter. – Utmarksnæring i Norge 1-05:1-91.

Nes, T. 1998. Svartdalsheiane: stulshistorikk fra Svartdal og Åmotsdal. – Notodden.

Norderhaug, A. 1988. Urterike slåtteenger i Norge: rapport fra forprosjektet. – Økoforskutredning 1988:3

Norderhaug, A., Austad, I., Hauge, L. & Kvamme, L. (red.) 1999. Skjøtselsboka for kulturlandskap og gamle norske kulturmarker. – Landbruksforlaget, Oslo.

Reinton, L. 1955. Sæterbruket i Noreg I: sætertypar og driftsformer. Serie B, Skrifter/Institutt for sammenlignende kulturforskning 48. - Aschehoug, Oslo.

Reinton, L. 1961. Sæterbruket i Noreg III. Institutt for sammenlignende kulturforskning. - Aschehoug, Oslo.

Reinton, L. 1963. Utmarksbruket, grunnlaget for norsk jordbruk. – Heimen 7: 433-456

Sickel, H., Ihse, M., Norderhaug, A. & Sickel, M. 2003. How to monitor key habitats in relation to grazing preferences of cattle in mountain summer farming areas. An aerial photo and GPSmethod study. - Landscape and Urban Planning 67 (2004): 67-77

Ve, S. 1941. Bonden, buskapen og skogen i gamle Vestlandsbygder. – Tidsskrift for Skogbruk 49: 149-215

Visted, K. & Stigum, H. 1951. Vår gamle bondekultur. – Cappelen, Oslo.

Wille, H.J. 1786. Beskrivelse over Sillejords Præstegjeld i Øvre-Tellemarken i Norge. – Gyldendals Forlag, Kiøbenhavn.